

**Православна церква на Житомирщині в період німецької окупації
(середина 1941 – початок 1944 рр.)**

Серед різних сфер духовно-культурного життя Житомирщини, які розпочали відродження на початку німецької окупації регіону у липні – жовтні 1941 р., важливе місце займала релігійна. Житомирське обласне управління за умов функціонування німецької військової адміністрації, яка до утвердження цивільного правління допускала діяльність місцевих українських органів влади, для впорядкування релігійних відносин наприкінці липня 1941 р. організувало у своєму складі відділ культів (віросповідання). Ініціатором його створення і керівником був прихильник Української автономної православної церкви священник Г. Мефьодов [1, арк. 70].

Двома найбільш поширеними православними релігійними конфесіями Житомирщини в період Другої світової війни були Українська автономна православна церква, підпорядкована митрополиту Олексію (Громадський), яка утвердилася з початком німецької окупації; та Українська автокефальна православна церква на чолі з архієпископом Полікарпом (Сікорський), що почала розвиватися з кінця 1941 р. У регіоні автономною православною церквою керував єпископ Бердичівський Леонтій (Филипович), резиденція якого містилася у Житомирі, на чолі ж автокефальної церкви стояв єпископ Житомирсько-Вінницький Григорій (Огійчук) з резиденцією у Вінниці [1, арк. 70-70 зв.]. Окрім двох православних, певного поширення отримали й інші релігійні конфесії [2, с. 147].

Першочергово для відродження релігійного життя відділ культів Житомирського обласного управління розпочав облік священнослужителів для їх подальшого спрямування на парафії [3]. Певною мірою ініціатива відновлення релігійного життя йшла від місцевого населення, яке зверталось до облуправління з проханням делегування священників для організації богослужінь [3; 4]. Якщо станом на початок вересня 1941 р. у регіоні було відкрито 54 церкви [4], то на початку жовтня 1941 р. – 68 церков [5].

Важливою проблемою налагодження релігійної сфери стало забезпечення храмів церковним начинням та іконами. Тому в Житомирі розпочали роботу іконостасна й іконописна майстерні. А відділ культів прийняв рішення про організацію збору коштів для відбудови церков [4]. Релігійними православними громадами для богослужінь, окрім приміщень відновлених церков, певною мірою також використовувалися клуби, школи,

державні установи [1, арк. 70], в окремих же випадках закладалися нові церкви. А в Чоповичах церкву було відкрито в приміщенні колишньої синагоги [6, с. 139].

Місцева українська влада протягом середини літа – кінця осені 1941 р. намагалася внести до релігійного життя Житомирщини національний зміст. Усім священикам доручалося відправляти богослужіння церковнослов'янською мовою з українською вимовою. Проповіді ж мали виголошуватися лише українською мовою [7]. Очевидно, що українізація релігійного життя в області відбулася зусиллями націоналістів, адже відомо, що на першому Волинському соборі було передбачено лише читання кількох молитов українською мовою замість старослов'янської [8, р. 148].

Як на обласному, так і на районному рівнях представники української влади ініціювали включення релігійного змісту до процесу шкільного навчання [7; 9, арк. 102 зв.-103]. Виховання дітей в релігійно-національному дусі також було передбачене у житомирському будинку сиріт [10]. У той же час проводилася підготовча робота з відкриття у Житомирі духовної семінарії [3], проте через офіційну позицію німців реалізувати цей задум не вдалося [11, с. 19].

Із утвердженням цивільної німецької адміністрації генеральний комісар генерального округу «Житомир» К. Клемм ліквідував відділ культів [2, с. 148]. Його повноваження перейшли до політичного відділу генерального комісаріату, а уповноваженим з релігійних справ став німець Ленгоф. Із цього часу обидві православні конфесії створили самостійні управління [1, арк. 70-70 зв.].

Загалом, у період німецької окупації на території Житомирської області було відкрито і діяло понад 335 церков (із них 6 – у Житомирі) й молитовних будинків, 2 чоловічі (Богоявленський у Житомирі й Тригірський в Житомирському районі) та 3 жіночі (Подольський в Житомирі, Любарський та Овруцький) монастирі автономної православної церкви, близько 40 церков автокефальної православної церкви [1, арк. 70 зв.-71]. Також є свідчення про існування в регіоні кількох храмів інших релігійних конфесій.

Відзначимо, що на Житомирщині, за винятком поодиноких незначних сутичок [2, с. 64; 12, с. 71], було відсутнє протистояння між населенням на ґрунті міжрелігійних відносин. Водночас між двома найбільшими православними конфесіями на рівні керівництва спостерігалася певна ворожнеча, яка була вигідною німцям і постійно ними підтримувалася.

У доповідній записці секретарю Житомирського обласного комітету КП(б)У М. Співаку «Про діяльність церковників на території Житомирської області» наголошувалося на різних формах антирадянської пропаганди церкви – як автономної православної, так і автокефальної – в період війни [1, арк. 70-76 зв.]. До антирадянської

пропаганди залучали церкву і німці. Незаперечним є факт, що деякі представники духовенства стали на шлях відкритого співробітництва з окупаційною владою.

У період Другої світової війни церква перетворилася на важливий фактор громадського життя й «так чи інакше була задіяна в суспільних і політичних рухах та акціях різного спрямування»; самі ж політичні сили та організації намагалися залучити релігійні структури до своєї боротьби [13, с. 18]. На Житомирщині національна суспільно-політична позиція духовенства проявилася уже 2 вересня 1941 р. під час похорону біля Преображенського собору вбитих напередодні керівних членів ОУН(М) М. Сціборського та О. Сеника. А 21 листопада 1941 р. багато священників взяли участь у проведенні панахиди на маніфестації вшанування 20-ї річниці розстрілу під Базаром учасників Другого зимового походу військ армії УНР. Православна церква відіграла важливу роль у діяльності як обох груп ОУН, так і українського партизанського формування Поліська Січ на території північно-західної Житомирщини. Частина священників була прихильниками або й членами ОУН, відкрито пропагувала націоналістичні ідеї.

Не дивлячись на офіційну позицію німців про заборону церковної благодійності [11, с. 19], іноді священнослужителі з ризиком для себе намагалися підтримати нужденних, у першу чергу радянських військовополонених [14, арк. 40; 15, арк. 1 зв.].

Репресії німецької окупаційної влади, які масово проявилися по відношенню до місцевого українського населення починаючи з 1942 р., не оминули і церковних діячів. Їх факти зафіксовані по усій території Житомирської області [15, арк. 176 зв.; 16, арк. 27]. Першочергово «каралися» священники, богослужіння яких порушували трудову дисципліну серед прихожан. Порядок церковної служби в райхскомісаріаті «Україна» був визначений розпорядженнями Е. Коха від 8 грудня 1941 р. та 11 липня 1942 р., відповідно до яких вона була заборонена у будні дні. В окремі періоди, зокрема під час жнив, богослужіння часто заборонялися гебітскомісарами та ландвіртами на місцях [11, с. 19]. Гебітскомісари, окрім указів, пов'язаних з обмеженням церковної служби, видавали і розпорядження економічного характеру [17, арк. 9-10 зв., 13]. Німецькі керівники на місцях також не гребували можливістю грабунків церковного майна [16, арк. 27 зв.].

Принагідно зауважимо, що приміщення культових споруд Житомирської області зазнали значних руйнувань у зв'язку з бойовими діями, зокрема під час відступу вермахту наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. Загалом, відповідно до висновків Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів, у період німецької окупації на території області було знищено 18 церков та 1 синагогу [18, арк. 1].

Таким чином, на початку німецької окупації Житомирщини почала відроджуватися православна церква. Цей процес підтримувався як відділом культів обласного управління,

так і місцевою українською владою загалом. Проте з утвердженням німецького цивільного управління окупаційна адміністрація взяла курс на повний контроль над релігійними процесами в області. Не дивлячись на це, в умовах нацистської окупації православна церква стала важливим фактором національного суспільно-політично руху і життя місцевого населення.

Література

1. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. П-76, оп. 2, спр. 12, 123 арк.
2. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер ; [пер. з англ. : С. Коломійця, Є. Ровного]. – К. : Зовнішторгвидав України ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
3. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 7 серпня.
4. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 11 вересня.
5. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 12 жовтня.
6. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна»: спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний. – К. : Смолоскип, 2002. – 288 с.
7. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 17 серпня.
8. Armstrong J. A. Ukrainian nationalism / J. A. Armstrong. – [3rd ed.]. – Colorado : Ukrainian academic Press, 1990. – 271 p.
9. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, о. ф., спр. 10666. – 200 арк.
10. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 31 серпня.
11. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? / К. Беркгоф // Український історичний журнал. – 2005. – Вип. 3. – С. 16–36.
12. Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. : [монографія] / В. М. Жилюк. – Рівне : Волинські обереги, 2008. — 308 с.
13. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни : 1939–1945 рр. : [монографія] / М. Л. Головка. – К. : Олан, 2004. – 704 с.
14. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 9, 66 арк.
15. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 65, 185 арк.
16. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 10, 74 арк.
17. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 79, 148 арк.
18. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 11, 348 арк.